

در جستجوی تصویر کالبدی مسجد مطلوب در پنداشت های ذهنی جامعه، نمونه موردی: شهر بجنورد، خراسان شمالی

تاریخ دریافت: ۹۱/۱۱/۳
تاریخ پذیرش نهایی: ۹۲/۸/۲۸

محمد مهوش* - رضا مرادپور**

چکیده

مذهب، اساسی ترین نقش را در حیات فردی و اجتماعی انسان در تمام دوران های پیش از مدرن (معاصر) داشته است. از این رو بناهای مذهبی تمدن ها، همواره مهم ترین و باارزش ترین آثار معماری هر تمدن و فرهنگی به شمار می رود. در دوره معاصر، معماری مسجد نیز همچون سایر بناها، دچار دگرگونی شده است. اهمیت مسجد و تحولات آن در دوره معاصر، دغدغه بسیاری از پژوهشگران معماری بوده است. موضوع پژوهش هایی که تاکنون در این باره انجام شده است، بیشتر تبیین مبانی نظری و مفاهیم، و یا توصیف کالبدی بناهای مذهبی بوده است و کمتر پژوهشی به ذهنیت مردم از کالبد مسجد پرداخته است. در پژوهش حاضر، پنداشت های ذهنی مردم بجنورد درباره تصویر مطلوب مسجد امروزی مورد بررسی قرار گرفته است. این پژوهش، توصیفی و از نوع پیمایشی بوده و ابزار گردآوری داده ها، پرسشنامه ای ۳۶ گویه ای است. جامعه آماری، شامل کلیه افراد ساکن در شهر بجنورد است. حجم نمونه آماری ۳۱۱ نفر است. نتایج پژوهش نشان داد که بیشتر پرسش شوندگان، مسجد مطلوب را بزرگ و باشکوه، با گنبد و مناره های متوسط یا بزرگ، دارای خوانایی در مقیاس محله ای و با فاصله حداکثر ۱۰ دقیقه پیاده روی تا محل کار یا زندگی دانسته اند. صحن، گنبد و مناره، مهم ترین عناصر کالبدی مسجد برشمرده شده اند. بیشتر افراد، شبستان مطلوب را دارای ارتفاع متوسط یا بلند، تعداد ستون های کم، پنجره های با تعداد و بزرگی در حد معمول، و سقف گنبدی شکل توصیف کردند. همچنین از نظر پرسش شوندگان، میزان موفقیت مساجد معاصر بجنورد، نسبتاً پایین بود. در نظرات مردم نسبت به میزان موفقیت معماری مساجد معاصر بجنورد، در میان دو گروه مردان و زنان، همچنین در میان گروه رشته های تحصیلی و سنی مختلف، تفاوت معناداری مشاهده نشد. نظر مردم در مورد میزان موفقیت معماری مساجد معاصر بجنورد، با میزان تحصیلات آن ها و با شکل مطلوب گنبد، ارتباط معناداری داشت. نتایج این پژوهش می تواند به عنوان یکی از عوامل مؤثر در طراحی مساجد، مورد استفاده معماران قرار گیرد.

واژگان کلیدی: معماری مسجد، مسجد معاصر، مسجد مطلوب، تصویر ذهنی جامعه، شهر بجنورد.

مقدمه

از گذشته‌های دور، مذهب و باورهای دینی نقش مهمی در زندگی انسان داشته است. از این رو توجه به مکان‌های مقدس و عبادتگاه‌ها، همواره جایگاه ویژه‌ای در حیات انسان سنتی داشته است. «حقیقت امر این است که مسجد، نوع عالی بنای اسلامی به معنای واقعی کلمه است و به این ترتیب کلید معماری اسلامی به شمار می‌آید» (Hillenbrand, 1998, p. 68). بررسی متون تاریخ اسلام نشان داده است که مساجد در قرن‌های اولیه اسلامی کارکردهای متعددی را پذیرفته است. برخی از این کارکردها عبارتند از: نخستین کانون عبادی، نخستین پایگاه تبلیغاتی، نخستین جایگاه دانش، محل فعالیت‌های سیاسی-اجتماعی، فعالیت‌های نظامی، قضاوت، اسکان و معامله (Zargar, 2007, p. 14). هیلن براند^۱ (۱۹۹۸) کاربرد مساجد را علاوه بر عبادت، عدالت و سیاست معرفی کرده و هشام (۲۰۰۵) نیز دو هدف منسجم را برای مساجد برشمرده است: هدف مذهبی (پرستش خدا به جماعت) و هدف اجتماعی (تقویت روابط اجتماعی). امروزه در بسیاری از موارد و به دلایل متعدد، نقش قوی پیشین مساجد از دست رفته یا تضعیف شده است. مساجد را می‌توان از جنبه‌های گوناگون مورد بررسی قرار داد. اما از آنجا که مسجد (همان‌طور که از نام آن برمی‌آید) قبل از هر چیز یک مکان است؛ لذا بُعد معمارانه آن اهمیت بیشتری پیدا کرده و بر ابعاد دیگر سایه اندازی می‌کند.

به عقیده هیلن براند (۱۹۹۸) خصوصیات ثابت معماری مسجد در طی حدود هزار سال گذشته عبارت‌اند از: «انعطاف-پذیری»، «بی تفاوتی نسبت به نماهای خارجی»، «تأکید بر داخل» و «تمایل طبیعی نسبت به تزئینات». وی معماری مسجد را از اساس، مساوات طلبانه، شمایل شکن، درون نگر و از همه مهم‌تر سرشار از انگیزه‌های مذهبی عمیق می‌داند. بمانیان و همکاران (Bemanian et al., 2010) پس از بررسی تطبیقی معماری دو مسجد امام و شیخ لطف اله اصفهان، چهار انگاره کلی معماری آن‌ها را «وحدت و یگانگی»، «هم‌آوایی با طبیعت»، «ابداع و نوآوری» و «رازگویی» برشمرده‌اند. با توجه به عدم تغییر محتوای عملکردی مساجد، پابندی بیشتری به جنبه‌های سمبلیک و نمادین معماری مسجد دیده می‌شود ولی در هر حال، معماری مسجد معاصر دچار معضلاتی از جمله وام‌گیری ناقص و کمینه‌گرایی عناصر معماری سنتی و برداشت‌های غلط از مفاهیم آن است (Zargar, 2007).

معماری مساجد در دوران پیش از معاصر، در هماهنگی با تمام بخش‌های مادی و معنوی، فردی و اجتماعی حیات انسان سنتی بوده است. اما در عصر حاضر که می‌توان آن را دوره گسست از ارزش‌های معنوی و سنتی دانست؛ معماری نیز مانند سایر حوزه‌های زندگی انسان معاصر، دچار آشفتگی و بحران هویت است. این پژوهش سعی دارد به واکاوی تصویر ذهنی مردم شهر بجنورد از مسجد مطلوب بپردازد. لازم به ذکر است در این پژوهش بر عناصر کالبدی مسجد تأکید شده است و بررسی مطلوبیت مسجد در سایر ابعاد، پژوهش‌های دیگری را می‌طلبد.

شهر بجنورد مرکز استان خراسان شمالی در ۲۵۰ کیلومتری شمال غربی مشهد، در طول جغرافیایی ۵۷ درجه و ۲۰ دقیقه شمالی و عرض جغرافیایی ۳۷ درجه و ۲۸ دقیقه شرقی واقع شده و دارای ۱۰۱۰ متر ارتفاع از سطح دریا است. (Naghsh-e-Jahan-Pars Consulting Engineers, 2005). بر اساس کشفیات باستان‌شناسی تاکنون نقاطی مربوط به هزاره چهارم تا دوم پیش از میلاد در بجنورد شناسایی شده، اما طبق اظهار نظر مورخان، شهر کنونی بجنورد در حدود سال ۱۱۰۰ هجری قمری به دست تولیخان شادلو بنا شده است (Seyyedizadeh & Abbasian, 1993). اکنون شهر بجنورد دارای جمعیت ۲۰۷۱۹۶ نفر (Statistical Center of Iran, 2012) و متشکل از قومیت‌های مختلف از قبیل ترک، کرد، فارس، تات، ترکمن و بلوچ است. بر اساس آمار سال ۱۳۹۱ اداره کل اوقاف و امور خیریه استان خراسان شمالی، تعداد مساجد سطح شهر بجنورد، ۵۲ باب است.

۱. پیشینه تحقیق

ابعاد مختلف معماری مسجد، دغدغه بسیاری از پژوهشگران معماری بوده است. پژوهش‌هایی که تاکنون در این باره انجام شده است، بیشتر تبیین مبانی نظری و مفاهیم، و یا توصیف کالبدی بناهای مذهبی بوده است و کمتر پژوهشی به ذهنیت مردم از کالبد مسجد پرداخته است.

رضازاده (۲۰۰۴) نشان داده است که در غالب افراد به استثنای جوانان، تیپ سنتی معماری مساجد، از مطلوبیت بیشتری برخوردار بوده است. در پژوهش انجام شده، تأکید بر فرم بیرونی مسجد بوده و تأثیر فضاهای داخلی و ویژگی‌های معماری داخلی مدنظر نبوده است. در این پژوهش ۱۴ مسجد (۷ نمونه سنتی و ۷ نمونه نوآورانه) انتخاب شده‌اند. گروه‌های پاسخ‌دهنده شامل ۴ گروه دانشجویان معماری، دانشجویان شهرسازی، کارگران کارخانه و نمازگزاران مسجد هستند. آزمون افتراق معنایی، ابزار سنجش معانی انتقالی بوده و از روانشناسی ساختار ذهنی فردی برای تدوین صفت‌های دو قطبی مورد نیاز در آزمون استفاده شده است.

فلاح (۲۰۰۵) در پژوهشی به بررسی حس مردم نسبت به مساجد معاصر ساخته شده با طرح‌های کالبدی مختلف پرداخته است. روش تحقیق بر اساس روابط متقابل میان متغیرهای مستقل کالبدی و متغیرهای وابسته تصاویر ذهنی،

فعالیت ها و تعاملات اجتماعی تدوین شده است و برای مقایسه مساجد سنتی و نوآورانه، از مطالعه پیمایشی استفاده شده است. نتایج نشان داده است که جنسیت، میزان تحصیلات و سن نمازگزاران عوامل مهمی در تفاوت حس مکان مسجد نیستند. اما نشانه های کالبدی، طرح معماری و فعالیت ها؛ شناسه های مهم تعریف کننده مسجد است. نشانه ها، عامل ارتباط-دهنده این سه شاخص و مهم ترین عامل ایجاد و تقویت حس مکان می باشند. همچنین پژوهش نشان می دهد که طراحی مناسب مساجد از جهت ابعاد و تناسب فرم، بافت و روابط فضایی به عنوان مهم ترین ویژگی کالبدی، عوامل مهمی در تشخیص مسجد هستند.

در مورد عناصر و ویژگی های کالبدی مساجد، پژوهش های گوناگونی صورت گرفته است که در دو گروه قابل معرفی است: گروه اول به معرفی تمام عناصر کالبدی مساجد پرداخته اند و در گروه دوم تنها به تبیین ویژگی های یکی از عناصر یا فضاها پرداخته شده است.

در گروه اول، پیرنیا (۱۹۹۱، ۱۹۹۵) مساجد ایرانی را در چهار الگو بررسی و اندام های اصلی مسجد را گنبدخانه، مقصوره، ایوان، و رُکد (غرفه)، شبستان چهلستون و ستاوند سرپوشیده و کشیده یک اشکوبه و دو اشکوبه، سرداب (شبستان زیرزمینی)، مناره و گلدسته معرفی کرده است. هیلن براند (۱۹۹۸) مساجد ایران را در پنج دوره نخستین، سلجوقیان، ایلخانی، تیموریان و صفویان بررسی و عناصر اصلی مساجد اسلامی را محراب، منبر، بازوی چلیپایی برجسته، گنبد بالای محراب، مناره، حیاط، شبستان و امکانات وضو برشمرده است.

در گروه دوم محمدیان منصور (۲۰۰۷) به گونه بندی مساجد در نحوه ورود به صحن و مقایسه آن با نحوه ورود به ایوان و گنبدخانه و متدین (۲۰۰۷) به بررسی علل پیدایش چهارطاقی گنبددار در مقایسه با الگوی شبستانی پرداخته است. رئیس نافی و آزاد (۲۰۰۷) انواع گنبد را از نظر شکل ظاهری، ساختار کلی و از نظر قوس مینا معرفی کرده اند. شکرالهی (۲۰۱۱) به مطالعه وجوه نمادین عنصر گنبد در معماری ایران به عنوان درآمدی بر تفکر نمادین؛ سعیدیان و همکاران (۲۰۱۱) به بازساخت چگونگی شکل گیری گنبد اورچین (با تأکید بر ساختار هندسی و معماری) پرداخته اند.

۲. چارچوب نظری

۲-۱- مسجد و شهر

مسجد همچنان که با مردم و زندگی آن ها پیوند روحی و مادی داشته و دارد اغلب از نظر فیزیکی هم جزئی از شهر به شمار آمده و در حقیقت می تواند برای آن حکم کانون باشد (Pope, 1986). هر شهر یک مسجد جامع و هر محله چند مسجد کوچک تر داشتند. مراکز اقتصادی مهم در اطراف مسجد قرار داشتند. شعبی، سیروس صبری و شعبانی (۲۰۰۱) معتقدند نقش و جایگاه مساجد در شهرسازی باید در سه حوزه بررسی و مطالعه شود: الف) ساختار و هدایت رشد شهرها؛ ب) الگوی توزیع کاربری ها در شهر؛ ج) ارتقاء کیفیت فضایی در شهر. در گذشته هر شهر، حداقل یک بازار خطی داشت که از دروازه ها شروع می شد و به میان شهر می رسید. سپس در اطراف مسجد جامع امتداد می یافت. مسجد در مرکز شهر قرار داشته و ارتباط مستقیمی با بازار و مراکز اجتماعی داشت. فعالیت های اجتماعی مردم بیشتر در بازار و مسجد جامع انجام می شد تا میدان شهر (Soltanzade, 1983).

به عقیده بهزادفر (1999, p. 10) در شرایط امروز، «یک غریبگی ملموس بین مسجد و نمای شهری» وجود دارد. «عدم تداوم طرح هندسی، نقش های کلی، رنگ و جنس و مصالح، بافت و ساخت و شکل حجمی بنای مسجد با بناهای مجاور و بالعکس، شاخص ترین نقیصه ای است که در اکثر نماهای مورد بررسی مشاهده می شود» (Behzadfar, 1999, pp. 30-31). «نمای اصلی و پربازده غالب مساجد نوساز به وسیله واحدهای تجاری محاصره و پوشانده شده اند» (Behzadfar, 1999, p. 31). بهزادفر (1999, p. 30) نتیجه می گیرد که اغلب مساجد در نماهای شهری وابسته «فاقد جذابیت بصری و پیراستگی لازم برای انتقال بصری تجربیات بوده و به طور کلی مطلوبیت کیفی نماها خدشه دار شده اند».

«بناهای مذهبی، یکی از اساسی ترین عناصر بافت، ساخت و شکل شهرها بوده اند. تداوم حضور بناهای مذهبی در شکل شهر، از ظهور اولین شهرهای شناخته شده تا امروز با حیات شهر عجین شده اند» (Behzadfar, 1999, p. 11). اما «در روند گسترش شهر، ساختمان هایی مانند مساجد و قصرها که در گذشته بر اساس ویژگی یادمانی خود به شهرها هویت می بخشیدند، اکنون در درجه دوم اهمیت قرار دارند. زیرا دیگر مرتفع ترین بناهای شهر نیستند و اثر مستقیم آن ها بر مردم در حال تضعیف است و با از دست دادن مقیاس مناسب خود درباره شهر، عملکرد آن ها به عنوان نشانه نیز رو به زوال است» (Hamidi, 1997, p. 4).

۲-۲- معماری مسجد

مساجد را می‌توان از نظر محل قرارگیری به سه دسته شهری، روستایی و بین راهی تقسیم کرد. از نظر مقیاس، مساجد شهری می‌توانند به چند دسته تقسیم شوند: مساجد جامع، مساجد منطقه‌ای، مساجد ناحیه‌ای و محله‌ای و مساجد کوچک زیرمحله‌ای. اما از دیدگاه سازمان دهی فرم- فضا می‌توان چهار گونه- الگوی اصلی برای مساجد تصور کرد: الف) مساجد با شبستان ستون دار مانند جامع فهرج و نایین؛ ب) مساجد با شبستان ایوان دار (تک ایوانه، دو ایوانه، چهار ایوانه) مانند جامع نیریز؛ ج) مساجد با شبستان ایوان دار و گنبدخانه پشت ایوان مانند جامع اصفهان و اردستان؛ د) مساجد دارای گنبدخانه میانی مانند مسجد شیخ لطف اله اصفهان (Zargar, 2007).

عناصر و فضاهای اصلی مسجد عبارتند از: ورودی، شبستان، مقصوره، گنبدخانه، محراب، صحن، منار، وضوخانه، سرویس بهداشتی، کفش کن، آبدارخانه، خانه خادم و غیره (Zargar, 2007). گنبد در کنار ایوان بارزترین عناصر معماری ایرانی اند که مساجد ایرانی ویژگی خود را از طریق غنی کردن شبستان ستون دار به کمک این دو عنصر به دست آورده است (Kiani, 2000). اتاق گنبددار در معماری اسلامی در روزگار سلجوقیان جانشین شبستان ستون دار شد و از آن پس، گنبد از عناصر مشترک مساجد ایرانی شد. گنبد در شکل‌گیری اثر معماری و منظر شهری تأثیر به‌سزایی داشته و ارزش آن به عنوان نشانه خارجی بسیار بااهمیت است. هیلن براند (۱۹۹۸) گنبد را ماندنی‌ترین و فراگیرترین جنبه معماری اسلامی می‌داند. از این رو، از میان عناصر کالبدی مسجد، به طور اجمالی به شناسایی ویژگی‌های کالبدی و اقسام گنبد پرداخته می‌شود. کاخ بیشاپور اول (۲۷۲-۲۴۱ م) نخستین نمونه شناخته شده نوع تکامل یافته بناهای گنبددار ایرانی است. در معماری غربی، به طور مثال در پانتئون، گنبدها بر روی فضاهای استوانه‌ای شکل، ساخته می‌شد. در حالی که در بناهای گنبددار ایرانی، گنبد بر روی فضای مکعبی شکل، ساخته شده و شیوه انتقال از بنای مربع شکل به نیم کره، به روشی متمایز و دقیق انجام پذیرفته است. در این شیوه، از تقاطع مربع و نیم کره، مثلث‌هایی به وجود می‌آید که به صورت سه کنج یا فیل پوش به عنوان یک عنصر منظم ساختمانی و تزئینی درآمده است (Kiani, 2000). جدول ۱ به معرفی اجزا و انواع گنبد می‌پردازد.

جدول ۱: دسته بندی انواع گنبد

نمونه	تقسیم بندی جزئی	تقسیم بندی کلی	معیار	اجزای گنبد
-	-	-	-	بُشَن (پایه یا دیوارهای گنبد)
-	-	-	-	ساقه یا گریو (منطقه انتقالی)
مقبره حاج عبدالصمد در نطنز	رُک (هرمی)	رُک (نوعی گنبد تیزه دار به صورت هرم یا مخروط)	فرم و شکل ظاهری	گنبد
گنبد قابوس	خرستوک (مخروطی)			
مقبره دانیال نبی در شوش	اورچین (پلکانی)			
شاهچراغ در شیراز	رک حاصل از دوران قوس‌های کشیده			
گنبد چهل دختران دامغان	ترکیب رک و نار			
مسجد جامع اردستان	گنبدهای منحنی معمولی (دوران پیوسته)	نار (ناری) (انواع گنبدهای منحنی شکل که از دوران یک قوس حول محور قائمی که از راس آن می‌گذرد، به وجود می‌آیند)		
گنبد مشتاقیه (سه گنبد کرمان)	گنبدهای منحنی تراشدار (دوران منقطع)			
گنبد تاج‌الملک در مسجد جامع اصفهان	-	مازه دار (قله قوس منحنی)	قوس مبنا	
مسجد جامع اصفهان	-	تیزهدار (قله قوس جناغی)		
مسجد سید اصفهان	-	تکپوسته یا تکپوش	ساختار کلی	
مسجد شیخ لطفاله	گنبدهای دوپوسته پیوسته	دوپوسته یا دوپوش		
مسجد جامع یزد	دوپوسته میان تهی			
مسجد امام اصفهان	دوپوسته کاملاً گسسته			
مقبره ملاحسن کاشی سلطانیه	-	سه پوسته یا سه پوش		

(Based on: Pirnia, 1991 ; Ra'isi Nafchi & Azad, 2007)

۳. پرسش های تحقیق

از آنجا که معماری مسجد باید پاسخگوی تمام اقشار جامعه اسلامی (با جنسیت، سن، تحصیلات و فرهنگ مختلف) باشد و گنبد از بارزترین نشانه های مسجد در طول تاریخ بوده است پرسش های زیر قابل بررسی است.

سؤال پژوهشی ۱. آیا نظر گروه های مختلف مردم در مورد مسجد مطلوب، متفاوت است؟

سؤال پژوهشی ۲. آیا از دیدگاه مردم وجود گنبد و شکل آن در میزان موفقیت مسجد، موثر است؟

سؤال پژوهشی ۳. معماری مساجد معاصر شهر بجنورد، از نظر مردم این شهر، تا چه حد موفق و جذاب بوده است؟

۴. فرضیه های تحقیق

فرضیه ۱. نظر مردم در مورد «میزان موفقیت مساجد معاصر بجنورد» در میان الف) جنسیت های مختلف؛ ب) افراد با گروه رشته های تحصیلی و میزان تحصیلات گوناگون، ج) افراد با گروه های سنی مختلف؛ به طور معناداری متفاوت است.

فرضیه ۲. نظر افراد در مورد «میزان موفقیت مساجد» با نظر آن ها در مورد «شکل مطلوب گنبد»، ارتباط معناداری دارد.

۵. روش تحقیق

۵-۱- نوع پژوهش و ابزار گردآوری داده ها

پژوهش، توصیفی و از نوع زمینه یابی (پیمایشی) است. ابزار گردآوری داده ها، پرسشنامه ای با ۲۸ پرسش اصلی است که با احتساب بخش های فرعی سوالات، شامل ۳۳ پرسش بسته و ۳ پرسش باز است. از این ۳۶ پرسش، ۷ پرسش آغازین، مربوط به مشخصات دموگرافیک پرسش شوندگان است و سایر پرسش ها، به بررسی کیفیت نشانه ها و عناصر کالبدی فرم و نما و نیز ویژگی های فضایی در مسجد مطلوب از نگاه مردم می پردازند. برای اطمینان از روایی پرسشنامه، از نظرات کارشناسان و اساتید استفاده شده است. پایایی پرسشنامه، به کمک آلفای کرونباخ محاسبه شد. آلفای کرونباخ مجموع پرسش ها (به جز سوالات دموگرافیک)، ۰/۷۱۴ بوده که نشان دهنده پایایی قابل قبول ابزار گردآوری داده هاست. بررسی، تحلیل و استنباط آماری پاسخ ها، با استفاده از نرم افزار SPSS17 انجام شده است.

۵-۲- جامعه آماری، حجم نمونه و روش نمونه گیری

جامعه آماری، شامل کلیه افراد ساکن در شهر بجنورد است؛ بنابراین، جامعه آماری تحقیق، جمعیتی حدود ۲۰۰,۰۰۰ نفر را شامل می شود. حجم نمونه آماری، طبق روابط کوکران و مورگان، برای این جامعه آماری، سطح اطمینان ۹۵٪ و ضریب خطای ۵٪، ۳۷۰ عدد برآورد شده است. از این تعداد پرسشنامه، پس از توزیع، ۳۱۱ پرسشنامه برگشته است. روش نمونه-گیری، با توجه به ماهیت تحقیق، «تصادفی ساده» انتخاب شده است. برای اطمینان از یکنواختی توزیع نمونه آماری، سعی شده است پرسشنامه ها، حتی الامکان در مکان های عمومی (مانند بازار، مساجد، دانشگاه ها، ادارات و غیره) که شامل همه گروه های سنی، تحصیلی و قومی است و نیز در نقاط مختلف شهر توزیع شود.

۶. بحث و یافته ها

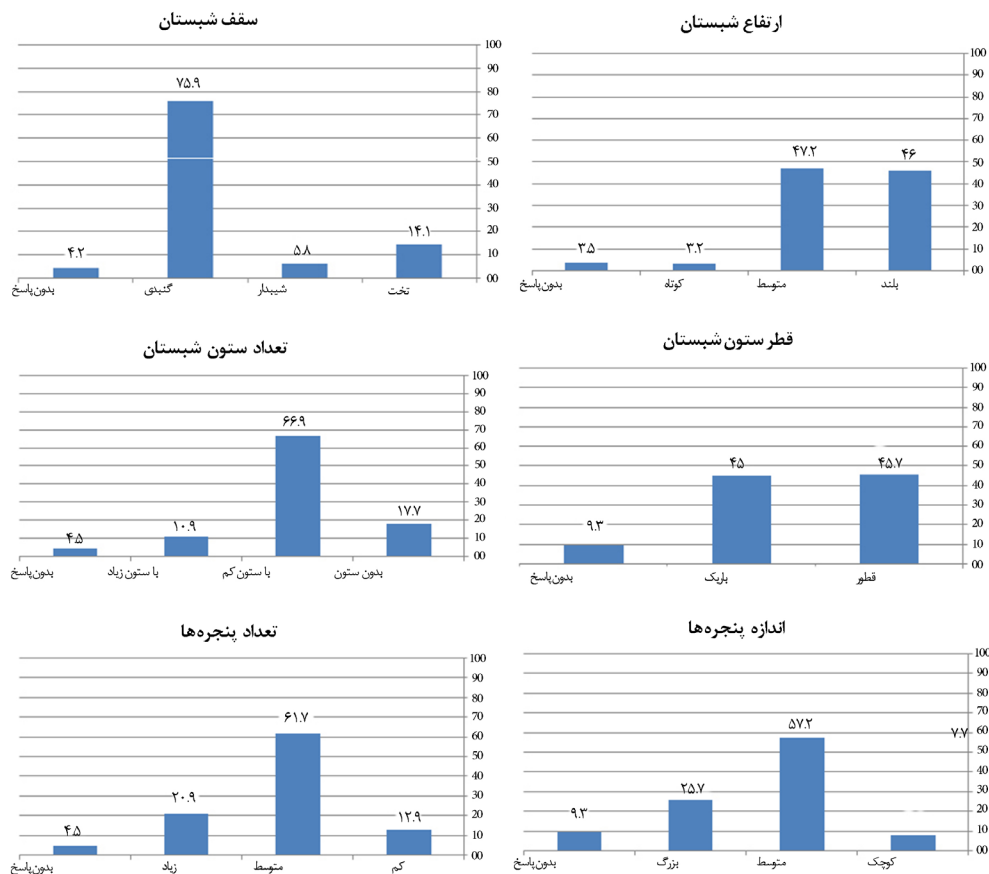
نمودار ۱، مشخصات پرسش شوندگان این پژوهش را نشان می دهند. طبق نمودار، ۶۱/۱٪ پرسش شوندگان، مرد و ۳۶/۲٪ از آن ها، زن بوده اند. از نظر سنی، گروه های سنی «۱۸ تا ۳۰ سال» (با ۴۴٪) و «۳۱ تا ۵۵ سال» (با ۳۶٪) و از نظر میزان تحصیلات، «فوق دیپلم و لیسانس» (۴۳٪) و «سیکل و دیپلم» (۳۲٪) به ترتیب بیشترین تعداد پرسش شوندگان را به خود اختصاص داده اند. این آمار نشان می دهد ۵۷٪ از کل پرسش شوندگان، دارای تحصیلات عالی (دانشگاهی و حوزوی) بوده اند.

نمودار ۱: مشخصات پرسش شوندهگان به تفکیک سن، جنسیت، گروه تحصیلی و میزان

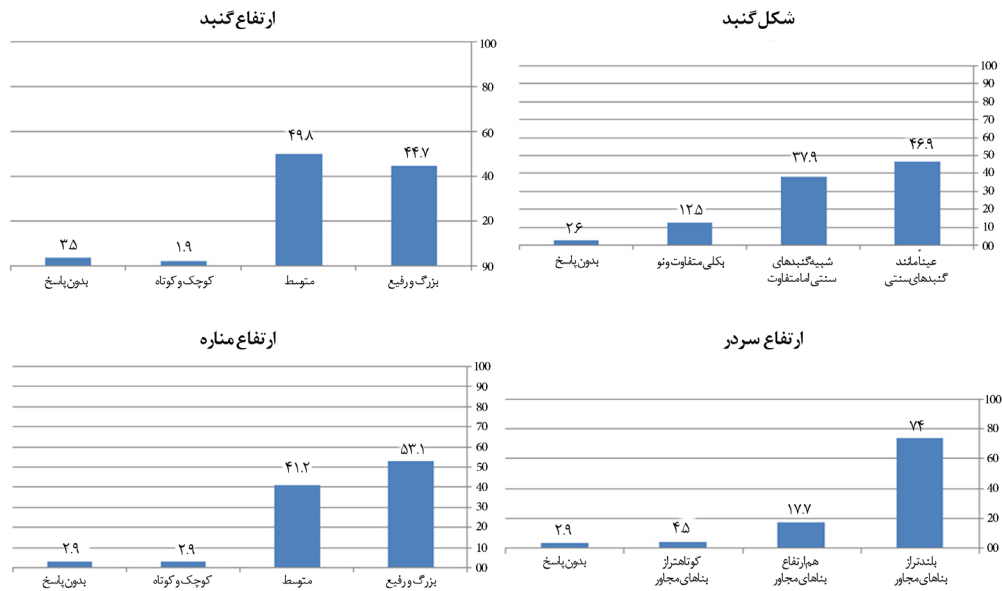
در نمودار ۲، پاسخ‌های پرسش‌های مربوط به ویژگی‌های شبستان ارائه شده است. طبق نمودار حدود نیمی از پرسش‌شوندهگان، «ارتفاع متوسط» را برای شبستان مناسب دانسته‌اند. بیشتر پرسش‌شوندهگان معتقدند فرم «سقف گنبدی» بیشتر از «سقف تخت و شیب‌دار» مناسب شبستان مسجد است. در مورد تعداد و ضخامت ستون‌های شبستان، مطلوبیت «شبستان با تعداد ستون کم» بیشتر از «شبستان فاقد ستون» و «شبستان با تعداد ستون زیاد» بوده است. همچنین، مطلوبیت «ستون‌های قطور» و «ستون‌های باریک» تقریباً به یک اندازه بوده است.

نمودار ۲: مشخصات آماری پاسخ‌گزینه‌ها در پرسش‌های مربوط به ویژگی‌های شبستان

نمودار ۳ نشان دهنده پاسخ های پرسش در مورد «ارتفاع و شکل مطلوب گنبد»، «ارتفاع مناسب سردر و مناره» از نگاه پرسش شوندگان می باشد.

نمودار ۳: مشخصات آماری پاسخ گزینه ها در پرسش های مرتبط با عناصر کالبدی

طبق نمودار ۳ درباره شکل مطلوب گنبد، حدود نیمی از پرسش شوندگان معتقدند گنبد مسجد باید «عیناً همانند گنبد های سنتی» طراحی و ساخته شود و عده کمی اعتقاد دارند گنبد باید به کلی «نو و متفاوت با شکل سنتی آن» باشد. در مورد ارتفاع سردر مسجد، بیشتر پرسش شوندگان معتقدند سردر مسجد باید «بلندتر از بناهای مجاور» باشد و از نظر حدود نیمی از افراد، مناره «بزرگ و رفیع» مطلوب است.

نمودار ۴: مشخصات آماری پاسخ گزینه ها در پرسش های مرتبط با تصویر کلی از مسجد

نمودار ۴ بیانگر دیدگاه افراد در مورد تصویر کلی از مسجد است. طبق نمودار، در مورد فاصله مطلوب مسجد از خانه یا محل کار، بیشتر پرسش شوندگان، فاصله «کمتر از ۱۰ دقیقه پیاده روی» را مناسب دانسته اند. مسجد مطلوب از نظر بیشتر پرسش شوندگان، «عظیم و باشکوه» است. بیشتر افراد، خوانایی مسجد را در مقیاس محله ای در نظر داشته و کمتر به مسجد بزرگ در مقیاس شهری اندیشیده اند.

نمودار ۵: نتایج آماری پاسخ گزینه ها در پرسش های مربوط به درجه اهمیت اجزای مسجد

در نمودار ۵، پاسخ های پرسش در مورد اهمیت وجود «گنبد»، «مناره»، «محراب»، «منبر»، «صحن»، «حوض»، «آبنما»، «باغچه» و «درخت»، از نگاه پرسش شوندگان ارائه شده است. میانگین وزنی پاسخ به پرسش های فوق نیز بیانگر آن است که «صحن (حیاط)»، «گنبد» و «مناره» مهم ترین عناصر لازمه مسجد و «باغچه ی حیاط»، «منبر» و «آبنمای حیاط» کم-اهمیت ترین عناصر مسجد از نظر پرسش شوندگان بوده است. ملاحظه مجموع میانگین های وزنی، نشان می دهد که تمامی عناصر ۹ گانه فوق، از نظر مردم اهمیتی بالاتر از متوسط (۳) داشته و مهم توصیف شده اند.

فرضیه ۱. نظر مردم در مورد «میزان موفقیت مساجد معاصر بجنورد» در میان الف) جنسیت های مختلف؛ ب) افراد با گروه-رشته های تحصیلی و میزان تحصیلات مختلف، ج) افراد با گروه مساجد معاصر بجنورد» از نوع رتبه ای، و متغیر «جنسیت» از نوع اسمی دوسطحی است؛ برای بررسی این فرضیه از آزمون ناپارامتری مان-ویتنی^۲ استفاده شده است. با توجه به نتایج آزمون (جدول ۲)، چون میزان $p (0/387)$ از سطح معناداری $(0/05)$ بیشتر است، فرضیه رد می شود. بنابراین، در نظر مردم در مورد «میزان موفقیت مساجد معاصر بجنورد» در میان دو گروه زنان و مردان، تفاوت معناداری مشاهده نشده است.

جدول ۲: آزمون مان-ویتنی برای سنجش معناداری تفاوت نظرات در مورد «میزان موفقیت مساجد معاصر بجنورد» بین زنان و مردان

آماره Z	ویلکاکسون Wilcoxon W	ضریب یو مان ویتنی Whitney-Mann U	سطح معناداری Sig. Asymp (Tailed-2)	تفاوت نظر مردم در مورد «میزان موفقیت مساجد معاصر بجنورد» در بین زنان و مردان
-0/865	15938/000	9610/000	0/387	زنان و مردان

آزمون فرضیه (بخش ب): متغیر «میزان موفقیت مساجد معاصر بجنورد» از نوع رتبه‌ای، و متغیر «گروه-رشته تحصیلی» از نوع اسمی چندسطحی است؛ برای آزمون این فرضیه از آنالیز واریانس یک طرفه ناپارامتری کراسکال-والیس^۳ استفاده شده است. نتایج آزمون (جدول ۳) نشان می‌دهد که میزان (۰/۰۹۷) از سطح معناداری (۰/۰۵) بیشتر است، فرضیه رد می‌شود. یعنی در نظر مردم در مورد «میزان موفقیت مساجد معاصر بجنورد» در میان افراد با گروه‌رشته‌های تحصیلی مختلف، تفاوت معناداری مشاهده نشده است.

جدول ۳: آزمون کراسکال-والیس برای سنجش معناداری تفاوت نظرات در مورد «میزان موفقیت مساجد معاصر بجنورد» در بین افراد با رشته‌های تحصیلی مختلف

تفاوت نظر مردم در مورد «میزان موفقیت مساجد معاصر بجنورد» در بین	سطح معناداری Sig. Asymp (Tailed-2)	درجه آزادی (df)	کای دو (Square-Chi)
افراد با گروه رشته‌های تحصیلی مختلف	۰/۰۹۷	۶	۱۰/۷۳۵

با توجه به اینکه هر دو متغیر «میزان موفقیت مساجد معاصر بجنورد» و «میزان تحصیلات» از نوع رتبه‌ای‌اند؛ برای بررسی فرضیه از آنالیز ناپارامتری تایوبی کندال^۴ استفاده شده است. با توجه به نتایج آزمون (جدول ۴)، چون مقدار p (۰/۰۳۶) از سطح معناداری (۰/۰۵) کمتر است، فرضیه اثبات و تأیید می‌شود. اما ضریب همبستگی (۰/۱۰۴) نشان دهنده ارتباط ضعیف است. بنابراین، نظر افراد در مورد «میزان موفقیت مساجد معاصر بجنورد» با «میزان تحصیلات» آنان، ارتباط معنادار ضعیفی دارد.

جدول ۴: آزمون تایوبی کندال برای سنجش معناداری ارتباط نظرات در مورد «میزان موفقیت مساجد معاصر بجنورد» و «میزان تحصیلات افراد»

ارتباط «میزان موفقیت مساجد معاصر بجنورد» با	سطح معناداری Sig. Asymp (Tailed-2)	ضریب همبستگی (Correlation Coefficient)	تعداد (N)
میزان تحصیلات افراد	۰/۰۳۶	۰/۱۰۴	۲۹۷

آزمون فرضیه (بخش ج): متغیر «میزان موفقیت مساجد معاصر بجنورد» از نوع رتبه‌ای، و متغیر «گروه‌های سنی» از نوع اسمی چندسطحی است؛ برای آزمون این فرضیه از آنالیز واریانس یک طرفه ناپارامتری کراسکال-والیس (Kruskal-Wallis) استفاده شده است. نتایج آزمون (جدول ۵) نشان می‌دهد که میزان p (۰/۰۹۷) از سطح معناداری (۰/۰۵) بیشتر است، فرضیه رد می‌شود. یعنی در نظر مردم در مورد «میزان موفقیت مساجد معاصر بجنورد» در میان افراد با گروه‌های سنی مختلف، تفاوت معناداری مشاهده نشده است.

جدول ۵: آزمون کراسکال-والیس برای سنجش معناداری تفاوت نظرات در مورد «میزان موفقیت مساجد معاصر بجنورد» در بین افراد با گروه‌های سنی مختلف

تفاوت نظر مردم در مورد «میزان موفقیت مساجد معاصر بجنورد» در بین	سطح معناداری Sig. Asymp (Tailed-2)	درجه آزادی (df)	کای دو (Square-Chi)
افراد با گروه‌های سنی مختلف	۰/۰۹۷	۳	۶/۳۱۱

فرضیه ۲. نظر افراد در مورد «میزان موفقیت مساجد معاصر بجنورد» با نظر آن‌ها در مورد «شکل مطلوب گنبد مساجد»، ارتباط معناداری دارد.

آزمون فرضیه: متغیر «میزان موفقیت مساجد معاصر بجنورد» از نوع رتبه‌ای و متغیر «شکل مطلوب گنبد مساجد» از نوع اسمی چندسطحی است؛ برای بررسی این فرضیه از آزمون کراسکال-والیس استفاده شده است. با توجه به نتایج آزمون (جدول ۶)، چون مقدار p (۰/۰۳۳) از سطح معناداری (۰/۰۵) کمتر است، فرضیه اثبات و تأیید می‌شود. بنابراین، بین نظر افراد در مورد «میزان موفقیت مساجد معاصر بجنورد» و نظر آن‌ها در مورد «شکل مطلوب گنبد مساجد» آنان، ارتباط معناداری مشاهده شده است.

جدول ۶: آزمون کراسکال-والیس برای سنجش معناداری ارتباط بین نظرات در مورد «میزان موفقیت مساجد معاصر بجنورد» و «شکل مطلوب گنبد مساجد»

کای دو (Square-Chi)	درجه آزادی (df)	سطح معناداری Sig. Asymp (Tailed-2)	ارتباط نظر مردم در مورد «میزان موفقیت مساجد معاصر بجنورد» با
۶/۸۰۲	۲	۰/۰۳۳	نظرات در مورد «شکل مطلوب گنبد مسجد»

پاسخ سوال پژوهشی ۳. با توجه به نمودار ۴، تنها حدود ۱۳٪ افراد، میزان موفقیت مساجد بجنورد را «زیاد» یا «خیلی زیاد» دانسته‌اند. در حالی که حدود نیمی از افراد (۴۴٪) موفقیت مساجد را «کم» یا «خیلی کم» و ۳۹٪ نیز آن را «متوسط» ارزیابی نموده‌اند. این آمار، نشان می‌دهد میزان موفقیت مساجد معاصر بجنورد از نظر پرسش‌شوندگان، پایین است.

۷. نتیجه‌گیری

نتایج این پژوهش را می‌توان در پنج بند جمع‌بندی نمود. شایان ذکر است این نتایج برای شهرهای مشابه بجنورد از لحاظ فرهنگی، قدمت و جمعیت قابل‌تعمیم است. این امر ممکن است در کلانشهرها و شهرهای دارای بافت و عناصر تاریخی، متفاوت باشد.

الف) بیشتر پرسش‌شوندگان در مورد میزان خوانایی، تصویری در مقیاس محله‌ای از مسجد داشته‌اند و مسجد بزرگ در مقیاس شهری کمتر مدنظر بوده است. اکثر پرسش‌شوندگان، فاصله مطلوب مسجد تا محل کار و زندگی را حداکثر ۱۰ دقیقه پیاده‌روی دانسته‌اند.

ب) بیشتر افراد معتقدند مسجد مطلوب باید «عظیم و باشکوه» بوده و سردر مسجد باید «بلندتر از بناهای مجاور» باشد؛ شبستان مسجد باید دارای ارتفاع «متوسط» یا «بلند» بوده و سقف «گنبدی شکل» داشته باشد. بیشتر افراد، شبستان با «تعداد ستون‌های کم (و با فاصله زیاد)» را مطلوب می‌دانند؛ اما در مورد قطر مطلوب ستون‌های شبستان، با توجه به پاسخ‌های داده شده، نمی‌توان نتیجه‌ای گرفت. همچنین اکثر پرسش‌شوندگان معتقدند تعداد و اندازه پنجره‌های شبستان اصلی بهتر است در «حد معمول و متوسط» باشد.

ج) در مورد ارتفاع گنبد، بیشتر پرسش‌شوندگان، گنبد با ارتفاع «متوسط» و «بلند» را مطلوب می‌دانند. همچنین تقریباً نیمی از پرسش‌شوندگان اعتقاد دارند گنبد مساجد باید همچنان «مانند گنبد‌های سنتی» ساخته شود. بخش مهم دیگری از پرسش‌شوندگان نیز معتقدند گنبدها باید «به تقلید از گنبد‌های سنتی اما متفاوت» ساخته شوند. همچنین بیشتر پرسش‌شوندگان، مناره «بلند» یا «متوسط» را برای مسجد مطلوب می‌دانند.

د) تمامی عناصر مورد پرسش در مسجد (گنبد، مناره، محراب، منبر، صحن، حوض، آبنما، باغچه و درخت)، از نظر پرسش‌شوندگان، مهم بوده‌اند. «صحن (حیاط)»، «گنبد» و «مناره» دارای بیشترین اهمیت، و «باغچه»، «منبر» و «آبنما» دارای کمترین اهمیت در بین عناصر مذکور شمرده شده‌اند. بیشتر پرسش‌شوندگان، میزان موفقیت مساجد معاصر بجنورد را متوسط و پایین (کم و خیلی کم) می‌دانند.

ه) در نظر مردم در مورد «میزان موفقیت مساجد معاصر بجنورد» در میان دو گروه «زنان و مردان»، در میان افراد با «گروه-رشته‌های تحصیلی مختلف» و در میان افراد با «گروه‌های سنی مختلف»، تفاوت معناداری مشاهده نشده است. همچنین نظر افراد در مورد «میزان موفقیت مساجد معاصر بجنورد» با «میزان تحصیلات» آنان، ارتباط معنادار ضعیفی داشته است. بین نظر افراد در مورد «میزان موفقیت مساجد معاصر بجنورد» و نظر آن‌ها در مورد «شکل مطلوب گنبد مساجد» آنان، ارتباط معناداری مشاهده شده است.

پی‌نوشت

- Hillenbrand
- Mann-Whitney
- Kruskal-Wallis
- Kendall's TauB

References

- Behzadfar, M. (1999). Architecture of Mosque and Urban Facade, *Proceeding of the 1st Conference on Mosque Architecture*, (Vol.2, pp. 425-438), Tehran: Art University.
- Bemanian, M. & Pourja'far, M. & Ahmadi, F. & Sadeghi, A. (2010). Review of Spiritual Identity and Sacred Suppositions in the Architecture of Shi'ite Mosques. *Shi'ite Studies*. 30 (8), 37-70.
- Bolkhari Ghahi, H. (2005). *Spiritual Foundations of Islamic Art and Architecture (Second Part: Alchemy of Imagination)*. Tehran: Sure-ye- Mehr.
- Falahat, M. (2005). Sense of Place in the Physical Design of Mosques. *HONAR-HA-YE-ZIBA*, 22 (5), 35-42.
- Grabar, O. (2000). *The Formation of Islamic Art*. (M. Vahdati Daneshmand, Trans.). Tehran: Institute for Humanities and Cultural Studies.
- Hamidi, M. (1997). *The Structure of Tehran City*. (vol.1). Engineering and Technical Consulting Organization of Tehran.
- Hillenbrand, R. (1998). *Islamic Architecture: Form, Function, and Meaning* (I. E'tesam, Trans.). Tehran: Processing and Urban Planning Co.
- Hisham, M. (2005). *Traditional Islamic Principles of Built Environment* (A. Meshkini & K. Habibi, Trans.). Tehran: Center for the Study and Research in Urban Planning and Architecture.
- Kiani, M.Y. (2000). *Iranian Architecture of the Islamic Period*. Tehran: SAMT.
- Mohammadian Mansour, S. (2007). Hierarchy of Confidentiality in Iranian Mosques. *HONAR-HA-YE-ZIBA*. 29, 59-86.
- Motadayyen, H. (2007). Domed Chahartaghi, the Glory of Iranian Mosques Architecture. *HONAR-HA-YE-ZIBA*. 31, 46-39.
- Naghsh-e-Jahan-Pars Consulting Engineers (2005). *Review of Masterplan of Bojnord*. Bojnord: North Khorasan Organization of Road & Urban Development.
- Pirnia, M.K. (1991). Dome in the Iranian Architecture, (Bozorgmehri et al., Eds.). *Asar*, 20, 5-139.
- Pirnia, M.K. (1995). *Introduction to Islamic Architecture*. (GH. Me'marian, Ed.). Tehran: University of Science & Technology.
- Pope, A.O. (1986). *Persian Architecture: The Triumph of Form and Color*. (K. Afsar, Trans.). Tehran: Farhangsara (Yasavoli).
- Ra'isi Nafchi, M. & Azad, M. (2007). Dome in Iranian Architecture (The Impact of Structure on Formation of Architectural Work). *Proceeding of the 1st Conference on Structure and Architecture*, Tehran: University of Tehran, College of Fine Arts.
- Rezazade, R. (2004). The Role of Architecture in Revealing Meaning and Concepts. Mosque Architecture: Traditional or Innovative?. *HONAR-HA-YE-ZIBA*. 18, 37-48.
- Sa'idian, A., Qoli, M., Zamani, E. & Ansari, M. (2011). Recognition of the Formation of Urchin Dome (With an Emphasis on Geometric and Architecture Structure). *Journal of Studies on Iranian-Islamic City*. 5, 47-66.
- Seyyedizadeh, E. & Abbasian, A.A. (1993). *Bojnord, North Pathway of Khorasan (Historical and Religious Monuments of Bojnord County)*. Bojnord: Ardashir Publication.
- Shoaibi, A; Sirius Sabri, R. & Sha'bani, N. (2001). Mosque as an Urban Element. *Proceeding of the 2nd Conference on Mosque Architecture*, (Vol.2, pp. 483-497), Tehran: Art University.
- Shokrollahi, L. (2011). Introduction to Symbolic Thinking, Study of the Symbolic Aspects of Dome in Iran Architecture. *Journal of Architectural Thinking*. 25, 41-47.
- Soltanzadeh, H. (1983). *The Process of Formation of City and Religious Centers in Iran*. Tehran: Aagaah.
- Statistical Center of Iran (2012), 2011 Result of National Population and Housing Census. Available at: <<http://www.amar.org.ir/Default.aspx?tabid=1160>>. [Access Date: 11/12/2013].
- Zargar, A. (2007). *Guide for Mosque Architecture*. (H. Nadimi. & R. Mokhtarshahi, Eds.). Tehran: Deed.
- Zarkesh, A. (2001). Compatibility of Space and Architecture in Iranian Mosques Architecture in the Islamic Period (Practical Experience and Scientific Resource for Future). *Proceeding of the 2nd Conference on Mosque Architecture*, (Vol.2, pp. 425-438), Tehran: Art University.

